

VIII. Digitalizace a zpřístupnění pramenů

1. Východiska

Do evaluace byla zahrnuta také oblast digitalizace a zpřístupnění archivních pramenů uložených v ABS. Převedení dokumentů bez zbytečného odkladu do elektronické podoby a jejich zpřístupňování patří k úkolům Ústavu a Archivu uloženým jim zákonem (§ 4 c) a d) v případě Ústavu, § 13 a) zákona č. 181/2007 Sb. v případě ABS).¹¹² Důvodem, proč se Vědecká rada také zabývala touto materií, je, že konkrétní způsob, jak se digitalizované archiválie ABS zpřístupňují, má a bude mít přímý dopad na intenzitu a kvalitu historického výzkumu. Následující řádky se nebudou podrobně zabývat úsekem digitalizace, tj. náročným procesem vyhotovení digitálních reprodukcí fyzických archiválií, ale soustřeďují se na několik zjištění a doporučení, pokud jde o podmínky zpřístupňování digitalizovaných dokumentů.

Předně se má konstatovat, že legislativa České republiky je s ohledem na možnosti zpřístupňování archiválií (včetně jejich digitálních kopií), které vznikly před 1. lednem 1990 mj. z činnosti bezpečnostních složek, jakož například i mimořádných lidových soudů, Národního soudu a společenských organizací a politických stran sdružených v Národní frontě, dále i z činnosti orgánů německé okupační správy, v celosvětovém srovnání poměrně liberální. Podle některých ustanovení obsažených v § 37 archivního zákona č. 499/2004 Sb. v platném znění se na tyto archiválie nejen nevztahuje jinak běžná třicetiletá ochranná lhůta pro zpřístupnění, ale také se nevyžaduje pro nahlížení do nich souhlas původce či žijících fyzických osob, na které se dané archiválie vztahují. Východiska pro práci s prameny, pokud jde o objasnění historických období a témat, kterým se má Ústav věnovat, jsou tedy v mezinárodním srovnání velmi výhodná a například renomovaný historik z Německa, kde podobně liberální praxe ve zpřístupňování pramenů Státní bezpečnosti neexistuje, mluvil v této souvislosti s uznáním o „ráji pro badatele“.¹¹³

Zákonné pověření, aby došlo co nejdříve k zpřístupňování analogových archiválií ABS v jejich digitalizované reprodukci, lze hodnotit jako úkol, který je nejen z čistě badatelského, ale také ze společenského hlediska nesmírně důležitý. Zároveň je však třeba uznat, že zkušenosti s realizací takového ambiciózního záměru zatím ani v České republice, ani celosvětově příliš nejsou. Žádná jiná archivní instituce v České republice nepřevedla zatím takové množství analogových archiválií do digitální podoby. Digitalizace provedená v posledních letech v jiných archivech, kde se rovněž reprodukovalo větší množství archiválií (zejména v Národním archivu, ve Státním oblastním archivu v Plzni a některých jemu podřízených okresních archivech, ve Státním oblastním archivu v Třeboni), se převážně netýkala úředních písemností z období 1938 až 1989, ale archiválií jiného druhu. Ústav tedy čelí spolu s Archivem velké výzvě a není přehnané hovořit o úloze pionýrské, jejíž úspěšné zvládnutí může mít inspirující účinek na řadu podobných domácích i zahraničních institucí, které by mohly ze získané expertizy Ústavu/ABS čerpat.¹¹⁴

Ani dosavadní česká legislativa není však zatím ve všech ohledech, které se vztahují na zpřístupňování digitalizovaných reprodukcí archiválií, na zvládnutí tohoto úkolu připravena. To samé lze říci i o vydaných metodologických normách s celostátní nebo mezinárodní platností. Tak například neřeší počátkem letošního roku Ministerstvem vnitra vydaná „Základní pravidla pro

¹¹² Zde nebudeme řešit spornou právní otázku, zda zákonodárce měl v plánu procesem digitalizace a zpřístupnění archiválií z ABS pověřit Ústav, nebo zda by své vlastní archiválie podle zákona měl digitalizovat a zpřístupňovat Archiv. Omezujeme se na konstatování, že dikce zákona č. 181/2007 Sb. se nezdá být jednoznačná (mj. nejasné použití pojmu „archiválie“ a „dokument“).

¹¹³ KUGLER, Pavel: Materiály bezpečnostních složek evropským dědictvím. In: Sborník Archivu bezpečnostních složek, č. 10/2012, s. 367–368, zde 368. Citován je německý historik Hubertus Knabe.

¹¹⁴ Lze pozorovat, že i v zahraničí směřuje trend k postupně liberálnějšímu zpřístupnění (digitalizovaných) archiválií.

zpracování archiválií“,¹¹⁵ problematiku digitalizace archiválií, ačkoliv to bylo původně plánováno. Rada metodologických otázek tak zůstala otevřená.¹¹⁶ Značně nejistá je pak zejména i situace v souvislosti s deklarovaným záměrem všech dosavadních ředitelů Ústavů a ABS, aby v dohledné době mohlo docházet také k dálkovému zpřístupnění digitalizovaných reprodukcí. Míněn je zde režim, který už nevyžaduje fyzickou přítomnost badatele v badatelně, ale umožňuje mu, aby nezávisle na místě svého pobytu díky připojení na internet mohl studovat dokumenty. Legislativa s tímto scénářem zatím příliš nepočítala, otazníky existují například v oblasti ochrany osobních či citlivých osobních údajů.

Pro Ústav/ABS zmíněné mezery v zákonech i interních odborných předpisech sice znamenají jistou volnost, na druhé straně ale generuje popsána právní a metodologická nejistota, v kombinaci s některými nejasnostmi ohledně výkladu zákona č. 181/2007 Sb. týkajícími se dělby práce mezi Ústavem a ABS v oblasti digitalizace, poměrně nepříznivý stav. Lze předem očekávat, že zvládnutí tak náročného úkolu za těchto labilních podmínek nemůže být bez rozhodnutí, která se až později ukazují jako problematická. Určitě by nebylo spravedlivé systematickosti a chybovosti v oblasti digitalizace provedené Ústavem/ABS posuzovat přísnějšími měřítky než v případě ostatních archivních institucí, které navíc čelily sice také velkým, ale přece jen nesrovnatelně náročným výzvám.

2. Dosažené výsledky

Na základě dohody mezi Archivem a Ústavem došlo od roku 2008, tj. během pouze pěti a půl roku, k naskenování zhruba 30 milionů stran dokumentů v plnobarevném provedení.¹¹⁷ Jde především o všechny evidence a kartotéky a dále o svazkovou agendu rozvědky i kontrarozvědky. Digitalizované kopie jsou ukládány na tzv. úložišti, a to způsobem, aby jejich tamější umístění co nejvíce odpovídalo fyzickému uložení v Archivu. Již bylo výše konstatováno, že z čistě kvantitativního hlediska jde o pozoruhodný výsledek, který si zaslouží uznání.

Velmi podstatná část digitalizovaných archiválií se týká nejen badatelské, ale také a primárně lustrační agendy. Příslušné evidence převzal Ústav s Archivem v roce 2008 od většího počtu původců, přičemž evidenční systémy se nacházely v různých analogových i digitálních formátech. Pro potřeby lustrace bylo třeba některé obsáhlé kartotéky přepsat ručně (např. kartotéka zaměstnanců Ministerstva vnitra cca 250 000 karet, kartotéka personálních spisů cca 240 000 karet, kartotéka Studijního ústavu Ministerstva vnitra cca 1 300 000 karet). K dnešnímu dni obsahuje lustrační systém Ústavu kolem 50 různých evidencí s celkem asi 5 miliony záznamů.¹¹⁸

Nemalá část digitálních reprodukcí je již v současnosti zpřístupněna v rámci tzv. Elektronického archivu (EA), ovšem pouze v badatelnách ABS. Jen zlomek z toho je navíc již nyní přístupný i zcela veřejně na webových stránkách Ústavu v rámci tzv. Digitální studovny.¹¹⁹

¹¹⁵ Pravidla lze volně stáhnout ve formátu PDF zde:

<http://www.mvcr.cz/clanek/metodiky.aspx?q=Y2hudW09Mw%3D%3D>.

¹¹⁶ DVOŘÁK, Tomáš – KUNT, Miroslav – POKORNÝ, Radek – ŠULC, Ivo – WANNER, Michal: Jak vznikala nová základní pravidla pro zpracování archiválií. In: Archivní časopis, č. 2, roč. 63 (2013), s. 117–148, zde 121 a 123.

¹¹⁷ Viz <http://www.ustrcr.cz/cs/prehled-digitalizace-za-obdobi-2008-2011>.

¹¹⁸ K problematice evidenčních systémů viz RENDEK, Peter: Zpráva o činnosti v oblasti informačních technologií. In: Paměť a dějiny, č. 3/2012, s. 128–130, resp. <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/pad1203/128-130.pdf>. Viz také výroční zprávy Ústavu.

¹¹⁹ Viz <http://www.ustrcr.cz/cs/digitalni-studovna>. V Digitální studovně se nachází soubory dokumentů až dosud zveřejňované na webových stránkách Ústavu. Některé jsou z provenience ukrajinského Výboru státní bezpečnosti (KGB USSR), vztahující se k okupaci Československé socialistické republiky v letech 1968–1989. Dále se zde nachází digitalizovaná vydání exilových časopisů Listy (roč. 1970–1989) a Českoslovač v zahraničí (roč. 1949–1968).

Navzdory tomuto vcelku dynamickému rozmachu digitalizační agendy byly vůči způsobu, jak byla digitalizace v posledních letech v Ústavu/ABS provedena, vzneseny některé částečně dost závažné námitky.¹²⁰ Bylo mj. upozorňováno na to, že během reprodukování došlo k poškození archiválií,¹²¹ že se generovalo – patrně v důsledku přílišné preference kvantity nad kvalitou – velké množství prázdných stran¹²² nebo že výsledné digitální reprodukce nebyly patřičně spojovány s metadaty.¹²³ Posledně jmenovaná námitka se týká způsobu, jak lze požadované informace v digitalizátech co nejsnadněji nalézt.

Přesto, že v Ústavu/ABS bylo v posledních letech vydáno několik směrnic a pokynů, jak má být během digitalizace a při předkládání digitalizátů postupováno, zřejmě nedošlo k průběžné aktualizaci a k částečně nutnému upřesnění vnitřních metodik. To vedlo k tomu, že se některé postupy sice praktikují, ale nemají svoji oporu v interních předpisech. Dále k projektu Elektronického archivu zřejmě nebyla sestavena podrobná písemná dokumentace.

Nejasnosti panovaly, v podstatě od samého počátku digitalizace, také ohledně oprávnění výzkumných pracovníků Ústavu k volnému přístupu na výše zmíněné úložiště, kde se digitalizáty průběžně ukládají. Není tajemstvím, že tento v podstatě neomezený přístup je dosud privilegiem vedoucích, zatímco „řadovým“ badatelům Ústavu je povolen přístup na úložiště jen někdy.

Zcela evidentní je pak nesplnění původně plánovaného harmonogramu, který počítal se spuštěním dálkového přístupu do EA ve spíše krátkodobé perspektivě. Nezávisle na imponujícím množství zhotovených digitalizátů se musí uznat, že s vývojem funkčního řešení se od roku 2010 příliš nepokročilo a že Ústav spolu s Archivem v současnosti nedisponují ani uceleným konceptem, jak má budoucí EA (včetně dálkového přístupu) vypadat.

Zde zmíněné rezervy digitalizační agendy lze do jisté míry vysvětlit dvěma dalšími, doposud nezmíněnými objektivními důvody. Zaprvé, Odbor informatiky a digitalizace (OID) Ústavu je personálně poddimenzován. Je proto přetížen množstvím úkolů, které jsou na něj kladeny. Zvláště nevýhodný je minimální počet vývojářů, které OID zaměstnává (2). Zvláště těžkou „ránu“ dostala však agenda digitalizace v důsledku schválení zákona č. 262/2011 Sb., o účastnících odboje a odporu proti komunismu. V minulých dvou letech se digitalizační práce soustřeďují na vyřizování této prioritní agendy. Systematická digitalizace celých archivních fondů byla tím na určitý čas utlumena a téměř zastavena. Nicméně, kulminačního bodu se zdá být již dosaženo, což opravňuje k vyslovení očekávání, že od příštího roku budou podmínky pro systematické pokračování v oblasti digitalizace a zpřístupňování již podstatně lepší.

3. Doporučení Vědecké rady

Vzhledem ke stěžejnímu významu digitalizace pro vědecký výzkum formuluje Vědecká rada následující doporučení:

¹²⁰ Celkem dosti kriticky vyznívá Závěrečná zpráva Odborné komise k posouzení problematiky ochrany archiválií, digitalizace a informačních systémů v Ústavu pro studium totalitních režimů a Archivu bezpečnostních složek (zkratka: KODI) z 28. července 2010. Již tato zpráva doporučovala provedení řady právních analýz a auditů.

¹²¹ Oprávněnost této kritiky není Vědecká rada s to posoudit. Z celodenního evaluačního workshopu dne 25. června 2013 nicméně vyplývalo, že k těmto nedostatkům docházelo spíše v rané fázi digitalizace a že v této oblasti docházelo v posledních letech k postupnému zlepšování.

¹²² Ani oprávněnost této kritiky nebyla Vědecká rada s to blíže ověřovat.

¹²³ Metadaty jsou údaje popisující souvislosti, obsah a strukturu dokumentů a jejich správu v průběhu času. Na jejich vypracování existují některé mezinárodní standardy. Jejich důsledná implementace však naráží nejen v Ústavu/ABS na značné problémy. Srov. např. Zápis ze setkání konzultační skupiny ředitele k problematice digitalizace, 13. listopadu 2012, s. 2.

1) Předním, velmi závažným problémem jsou od roku 2008 na tomto úseku nevyjasněné kompetence mezi Ústavem a Archivem, které se nepodařilo uspokojivým způsobem vyřešit souborem interních dohod. Jádrem problému spočívá, nejen podle názoru Vědecké rady, v konstrukci poměrů mezi oběma institucemi dané zákonem. Zda současná právní úprava dovoluje, aby digitalizace a zpřístupnění archiválií ABS bylo nadále již jenom v gesci samotného Archivu,¹²⁴ nemůže Vědecká rada posoudit. Kdyby právní analýza, podepřená nejméně o pět nezávislých dobrozdání, nepřinesla jasný výsledek, jeví se jako jediné řešení úprava zákona. Brzké vyřešení kompetenční nejasnosti je základním předpokladem pro další zdárný rozvoj digitalizace nebo – chceme-li – pro maximálně kvalitní a úplné zpřístupnění archivů tajných služeb pro širokou veřejnost.

2) Zintenzivnit by se měla komunikace mezi pracovníky z oblasti výzkumu a pracovníky z oblasti vytváření evidencí a digitalizace. Při svém zkoumání Vědecká rada zjistila, že často první skupina neví, co je již k dispozici a jaké jsou možnosti, zatímco druhá skupina neměla jasno o tom, jaké jsou prioritní požadavky výzkumných pracovníků (např. ohledně vytvoření indexů, reprodukce konkrétních materiálů). Do této oblasti spadá i vytvoření rovných podmínek pro všechny výzkumné pracovníky, pokud jde o modalitu jejich přístupu na digitalizované archiválie.

3) Vysokou prioritu má vypracování písemného konceptu o budoucím rozvoji Elektronického archivu (EA) včetně rozpočtu (externí podpora bude pravděpodobně nezbytná), personálních stavů a časového harmonogramu. Předpokladem je předchozí důkladná kodifikace všech dosavadních postupů, jejich případné upřesnění a dokumentace stávajících systémů (jisté mezery byly zjištěny např. na úseku logování a zálohování). Zda je dalším předpokladem také zvýšení počtu určitých typů zaměstnanců (např. vývojářů) a nákup nové techniky (pro testovací účely), nemůže Vědecká rada posoudit.

4) Je velmi důležité, aby koncept plnohodnotného EA (tj. systému, který umožňuje dálkový přístup mimo badatelný) byl vypracován za průběžného konzultování expertů mimo Ústav/ABS. Podnětná zde může být i výměna zkušeností se zahraničními partnery, např. s polským IPN, kde digitalizační agenda v posledních letech zažila ohromný technický rozmach (navzdory méně příznivé legislativní úpravě), a to i v oblasti elektronického zpřístupňování rešeršních pomůcek.¹²⁵ Zcela nezbytná po dokončení jeho návrhu bude jeho nezávislá externí oponentura. Teprve po další očekávané modifikaci konceptu po oponentuře lze uvažovat o podání grantového návrhu za účelem získání mimorozpočtových finančních zdrojů.

5) Ohledně požadavku na dálkový přístup jeví se jako možné, že jej lze splnit pouze po úpravě legislativního rámce. Je třeba vypracovat právní analýzu současného stavu, aby Ústav/ABS mohly včas iniciovat potřebné legislativní úpravy.

6) Při vypracování konceptu budoucího systému EA má být kladen zvláštní důraz na bezpečnost, plnou právní kompatibilitu a přívětivost uživatelského rozhraní. Splnění posledního požadavku je pro oblast historického výzkumu zvláště významné. Dobrá funkcionality vyžaduje nejen snadnou navigaci podle původních struktur (fondů, signatur atd.), ale také pokročilé možnosti vyhledávání (podle témat, jmen, názvů atd., které se evidují v rámci metadatových popisů). Ideální by byla možnost fulltextového vyhledání, a to všude tam, kde to lze technicky realizovat.

¹²⁴ Tento záměr vyplývá z usnesení Rady ÚSTR na jejím zasedání z 29. října 2013.

¹²⁵ IPN má vlastní webový portál pro vyhledávání archiválií, které se nacházejí v jeho správě. Operuje se dvěma systémy, jejichž názvy jsou NEXUS a KARTOTEKY. Srov. <http://inwentarz.ipn.gov.pl>.

7) Všichni zaměstnanci zúčastněných útvarů Ústavu/ABS by se měli sjednotit ve společném cíli, kterým je pracovat na realizaci moderního, dokonale funkčního EA, a táhnout za jeden provaz. Takový systém, jehož spuštění je žádoucí a zároveň reálné v horizontu příštích pěti let, může následně oběma institucím sloužit ke cti.

8) Nelze se spokojit se splněním technického úkolu zpřístupnění. Ústav by spolu s Archivem měly možnosti probíhající revoluce v takřka plošném zpřístupnění archiválií dvou totalitárních režimů lépe demonstrovat a nejen odborné veřejnosti vysvětlit, k jakým konkrétním účelům může využití daných pramenů sloužit. Nabízí se zavedení pravidelné rubriky v ústavní revue Paměť a dějiny, kde se budou prezentovat konkrétní příklady, jak s digitalizáty pracovat a jaké výhody tento nový způsob zpřístupnění pramenů má.